

**ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ
ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИМИРЕННЯМ ОБВИНУВАЧЕНОГО
(ПІДСУДНОГО) З ПОТЕРПІЛИМ**

У період реформування національного законодавства України й приведення його до європейських стандартів особливого значення набувають питання диференціації процесуальної форми, створення нових інститутів, здатних забезпечити вирішення завдань кримінального судочинства в максимально стислі строки. Одним з таких є передбачений Кримінальним і Кримінально-процесуальним кодексами інститут звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого (підсудного) з потерпілим (ст. 46 КК України, ст. 8 КПК України). Його запровадження в національному законодавстві є відбиттям новітніх підходів до способів розв'язання кримінально-правових конфліктів, посилення ролі потерпілого й тенденції спрямування кримінального процесу на поновлення його прав. За даними Верховного Суду України у 2006 р. у зв'язку з примиренням винного з потерпілим звільнено 4,9 тис. осіб, що значно перевищує застосування інших передбачених кримінальним законом підстав звільнення (дієвого каяття – 3 тис. осіб і передачі особи на поруки – 2, 3 тис. [13, с. 36].

Дослідженню загальних проблем використання даного інституту й забезпечення прав потерпілого присвячені роботи Ю.В. Бауліна, Л.В. Головка, Ю.М. Грошевого, О.Є. Соловійової, А.Р. Туманянц [Див.: 1, 2, 4, 11, 16] та ін. Проте практична його реалізація свідчить про недосконалість чинної нормативної моделі цього інституту й необхідність внесення суттєвих змін і доповнень до законодавства в частині її регулювання. Цим і зумовлюється актуальність наукового аналізу зазначених питань.

Відповідно до п. 2 розд. 2 Рекомендацій R (87) 18 Комітету Міністрів РЄ державам-членам «Щодо спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 р. умови примирення обвинуваченого з потерпілим визначаються законом, а пропонують їх обвинуваченому компетентні органи. До числа таких умов належать: 1) сплата вартості мирової угоди державі або ж іншій державній чи благодійницькій установі; 2) повернення майна й вигоди, отриманих внаслідок злочину; 3) належна компенсація потерпілому, що має або забезпечуватися до укладання мирової угоди, або ж бути її основною частиною [12, с. 116-122].

З урахуванням тексту ст. 46 КК України підставами звільнення від кримінальної відповідальності є наступні обставини: а) вчинення особою злочину невеликої тяжкості; б) вчинення його вперше; в) примирення обвинуваченого (підсудного) з потерпілим; г) відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Згідно з ч. 1 ст. 8 КПК України за наявності вказаних підстав прокурор або слідчий за його згодою вправі винести мотивовану постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Зазначені підстави звільнення від кримінальної відповідальності можна поділити на 2 групи – ті, що стосуються самого діяння, яке кваліфікується за кримінальним законом як злочин (учинення особою злочину невеликої тяжкості; вчинення його вперше), й ті, що стосуються посткримінальної поведінки обвинуваченого (підсудного) (примирення його з потерпілим і відшкодування завданих ним збитків або усунення заподіяної шкоди). Крім того, всі названі підстави в процесуальній літературі поділяють на матеріально-правові (вчинення злочину невеликої тяжкості вперше) і процесуально-правові (притягнення особи до відповідальності як обвинуваченого; оформлений у належній процесуальній формі факт примирення особи, яка вчинила злочин, з потерпілим; відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди [4, с. 35, 36; 5, с. 34, 35].

Є сенс, вважаємо, зупинитися на 2-х останніх підставах, оскільки вони пов'язані з урахуванням позиції потерпілого. Примирення, як справедливо зазначає Ю.В. Баулін, – це акт прощення потерпілим свого кривдника, який заподіяв йому шкоду, досягнення з ним згоди й миру. Результатом цієї процедури є угода названих осіб, за якою потерпілий не наполягає на притягненні до кримінальної відповідальності винної особи, а остання відшкодовує завдані нею збитки або усуває заподіяну шкоду [1, с. 138, 139]. Примирення повинно бути наслідком вільного волевиявлення потерпілого. Вимушена заява про примирення, яка обумовлена, наприклад, погрозами з боку обвинуваченого (підсудного) або його оточуючих, не може бути підставою для закриття кримінальної справи і звільнення останнього від кримінальної відповідальності. Тому сам факт такої заяви потерпілого не може бути достатнім приводом для прийняття слідчим або прокурором відповідного рішення. У правозастосовника на підставі оцінки показань потерпілого повинно сформуватися внутрішнє переконання в добровільному характері його позиції, інакше процедура, спрямована на ефективне відновлення інтересів потерпілого, ризикує перетворитися на легалізований засіб неправомірного впливу на останнього, порушення його прав. Як бачимо, необхідною передумовою прийняття рішення слідчим чи прокурором про направлення справи до суду для розв'язання питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності з цієї підстави має бути всебічна оцінка обставин справи стосовно не тільки кримінальної та посткримінальної поведінки обвинуваченого, а й позиції потерпілого щодо примирення з ним.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство України не передбачає процесуального права потерпілого на примирення й не містить будь-яких вимог щодо такої його угоди з обвинуваченим (підсудним). Зрозуміло, що перш ніж вступати до переговорів з обвинуваченим (підсудним) про примирення, потерпілий має бути обізнаний щодо такого права та його процесуальних наслідків. Тому вважаємо за необхідне закріпити у ст. 49 КПК України, яка регламентує процесуальний статус потерпілого, його право на примирення з обвинуваченим (підсудним) та укладення відповідної угоди. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку позиція розробників проекту КПК України (підготовленого робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права), які в ч. 5 ст. 43 помістили положення наступного змісту: «На всіх стадіях кримінального провадження потерпілий має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти мирову угоду. У передбачених цим Кодексом випадках примирення є підставою для закриття кримінального провадження».

Що стосується самої угоди про примирення, то слід виходити з того, що вона має важливе правове значення і в сукупності з іншими обставинами є підставою для закриття кримінальної справи й звільнення обвинуваченого (підсудного) від кримінальної відповідальності. Тому позитивної оцінки заслуговує пропозиція щодо закріплення в КПК України норми, що угода про примирення має бути зафіксована у письмовій формі. У ній слідчий, прокурор або суддя вказують: а) прізвище, ім'я й по батькові потерпілого, обвинуваченого (підсудного), захисника; б) злочин, у якому звинувачується особа (час, місце та інші обставини його вчинення, підтверджені матеріалами справи), в) норму кримінального закону, якою передбачається відповідальність за цей злочин, а також г) регламентація питання відшкодування моральної й майнової шкоди потерпілому. Угода підписується всіма учасниками примирення [15, с. 67, 68].

Наступною умовою для застосування ст. 8 КПК України і ст. 46 КК України є відшкодування обвинуваченим (підсудним) збитків або усунення заподіяної шкоди. З огляду на текст ст. 46 КК, зазначене має бути здійснено до вирішення питання про можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності. Проте, як правильно вказують Л.В.Головко, В.М.Тертишник та інші науковці, відшкодування збитків та усунення заподіяної шкоди є факультативною умовою застосування даного інституту, оскільки потерпілий вправі простити борг або взагалі відмовитися від належного йому права вимагати відшкодування або компенсації матеріальної й моральної шкоди [2, с. 466,467; 14, с. 65].

Дійсно, за ст. 605 ЦК України зобов'язання припиняється внаслідок звільнення, тобто прощення боргу, кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора. Таким чином, якщо потерпілий прощає борг добровільно, без фізичного чи психічного примушування, й усвідомлює характер своїх дій, суд вправі прийняти рішення про закриття кримінальної справи зі звільненням обвинуваченого (підсудного) від кримінальної відповідальності лише на підставі такого примирення. Претензії потерпілого на відшкодування можуть бути задоволені обвинуваченим (підсудним) і частками протягом певного строку, що визначається сторонами угоди. Тому звільнення особи від кримінальної відповідальності в такому разі не буде порушенням вимог закону, хоча й не відповідає його буквальному змісту. Як вбачається, вирішальну роль тут відіграватиме позиція потерпілого, який вважає, що за таких умов його інтереси можуть бути задоволені. Якщо потерпілим є малолітня або недієздатна особа, примирення можливе лише за згодою її законного представника, на що, на нашу думку, слід прямо вказати в законі [11, с. 12].

Отже, обов'язковою підставою використання даного інституту є примирення обвинуваченого (підсудного) з потерпілим, оформлене процесуально належним чином. Що ж до відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди, то в певних випадках за ініціативою потерпілого ця обставина може не мати вирішального правового значення для прийняття даного рішення.

Питання, яке відіграє вагому роль для правильного використання ст. 8 КПК України і ст. 46 КК України, стосується характеристики цієї підстави звільнення від кримінальної відповідальності як дискреційної або імперативної. Виходячи з буквального й логічного тлумачення ч. 1 цієї статті щодо права прокурора або слідчого за його згодою винести мотивовану постанову про направлення справи до суду для

вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності, можемо зробити висновок, що дана підстава має дискреційну природу. Адже в законі йдеться саме про право названих осіб винести відповідне процесуальне рішення. У цьому Л.В.Головко вбачає одну з принципових відмінностей даного інституту від справ приватного обвинувачення. За його переконанням, тут примирення виникає в кримінальному процесі не тому, що законодавець пов'язує настання кримінальної відповідальності з волевиявленням потерпілого, враховуючи специфіку злочину, а тому, що він вважає примирення оптимальною формою вирішення конфліктів. Проте думка потерпілого береться до уваги лише в певній мірі. Незважаючи на це, кримінальна справа підлягає порушенню на загальних підставах, а її закриття у зв'язку з примиренням не є обов'язковим, а виключно факультативним, тобто є правом, а не обов'язком відповідних державних органів (на відміну від справ приватного обвинувачення) [2, с. 450, 451].

Як уже було зазначено, якщо спиратися виключно на тлумачення ч. 1 ст. 8 КПК України, то дана підстава має дискреційний характер. Проте перш ніж зробити остаточний висновок щодо характеристики цієї норми, слід звернутися до ч. 2 цієї ж статті, де вказано, що за наявності підстав, зазначених у ст. 46 КК України, у справах, які надійшли до суду з обвинувальним висновком, суд у судовому засіданні виносить постанову про закриття справи. Нескладний порівняльний аналіз обох частин ст. 8 КПК України з точки зору юридичної техніки дозволяє стверджувати, що законодавець по-різному сформулював правові наслідки встановлення обставин, закріплених у ст. 46 КК України: на досудовому провадженні слідчий або прокурор вправі винести постанову про направлення справи до суду для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Інакше кажучи, примирення обвинуваченого з потерпілим є дискреційною підставою такого звільнення, а в суді встановлення цих обставин тягне закриття кримінальної справи, тобто служить підставою імперативною. Крім того, згідно з вимогами ч. 1 ст. 8 КПК України постанову слідчого має бути погоджена прокурором. Якщо виходити з дискреційного характеру цієї норми, законодавцеві треба було б передбачити в законі підстави відмови прокурора від дачі згоди на постанову слідчого, оскільки відсутність їх нормативного закріплення на практиці призводить до зловживань. До речі, аналіз ст. 46 КК України дозволяє зробити висновок, що вона передбачає імперативне і безумовне звільнення особи від кримінальної відповідальності за наявності зазначених у ній обставин [1, с. 141].

З нашого погляду, юридична конструкція, передбачена частинами 1 і 2 ст. 8 КПК України, не може вважатися відповідаючою потребам захисту в кримінальному процесі інтересів потерпілого. Одні й ті ж обставини не можуть мати різного правового характеру залежно від того, в якій стадії процесу вони встановлені. Крім того, при розгляді даної підстави як дискреційної, логічно постає питання щодо обставин, за яких у правозастосовців не виникає обов'язку ініціювати звільнення особи від кримінальної відповідальності за наявності всіх названих у законі умов. У правових літературних джерелах у зв'язку з цим зазначається, що даний інститут застосовується, якщо це не суперечить публічним інтересам [3, с. 67]. Проте проблема визначення сутності останніх є досить складною і в кожній конкретній ситуації може отримати різне вирішення, яке найчастіше не буде позбавлено суб'єктивізму. Тому такий підхід до вивчення означеної проблеми вбачається досить спірним.

Запровадження такого порядку розв'язання правових конфліктів у справах пуб-

лічного обвинувачення має важливе значення для забезпечення прав та законних інтересів як потерпілого, так і обвинуваченого (підсудного), а також гуманізації всього кримінального судочинства [16, с. 133].

Вичерпання конфлікту, примирення сторін, відшкодування потерпілому завданої злочинною шкоди повинні мати наслідком закриття кримінальної справи зі звільненням обвинуваченого від кримінальної відповідальності, оскільки в даному випадку завдання кримінального процесу вже досягнуті. Даючи роз'яснення щодо застосування ст. 8 КПК, Пленум Верховного Суду України в п. 4 постанови № 1 від 23 грудня 2005 р. «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» зазначив, що за наявності передбачених у ст. 46 КК підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності є обов'язковим [8, с. 14].

Отже, редакція ч. 1 ст. 8 КПК України, з нашої точки зору, потребує зміни: у ній доцільно вказати, що прокурор або слідчий за його згодою за наявності обставин, зазначених у ст. 46 КК України, виносить мотивовану постанову про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Чинне законодавство України передбачає таке звільнення у зв'язку з примиренням обвинуваченого (підсудного) з потерпілим лише у справах про злочини невеликої тяжкості, за які законом призначається покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання. Проте досвід застосування досліджуваного інституту, тенденції до зміни вектора розвитку кримінально-процесуального законодавства з метою відновлення інтересів потерпілого дозволяють визнати обґрунтованими пропозиції фахівців стосовно доцільності поширення процедури примирення на деякі справи публічного обвинувачення про злочини середньої тяжкості, оскільки сфера дії останньої за чинним законом достатньо вузька. Так, Л.М. Лобойко наводить перелік статей КК України, які встановлюють відповідальність за злочини невеликої тяжкості і за якими є можливість досягти примирення. До числа таких справ належать справи про злочини, передбачені статтями 123, 124, 128, 132, ч. 1 ст. 133, ч. 1 ст. 136, ч. 1 ст. 144, ч. 1 ст. 190, ч. 1 і ч. 2 ст. 192 (стосовно приватного майна), ч. 1 ст. 355 (якщо учасники цивільно-правового договору є фізичні особи) КК України [6, с. 124-125].

Розширення застосування в кримінальному процесі України інституту примирення відповідає сучасним тенденціям розвитку кримінального судочинства – від «парадигми покарання» до «парадигми відновлення». При цьому слід наголосити, що оцінка йому як одному з найперспективніших форм альтернативного врегулювання кримінально-правових конфліктів дається не тільки науковцями, а й практичними працівниками, перш за все суддями. За даними наукового дослідження І.Є. Марочкіна й О.М. Овчаренко щодо проблем доступності судової влади 52,9 % опитаних суддів висловили саме такий погляд [7, с. 33]. Це одне з небагатьох проблемних питань, де оцінки правників та практичних працівників майже збігаються.

Європейські стандарти відновного правосуддя закріплені в низці міжнародних документів. Відповідно до Рамкового рішення Ради ЄС «Про становище жертв злочинів у кримінальному судочинстві» від 15 березня 2001 р., медіація у кримінальних справах – це процес пошуку до або під час кримінального процесу взаємоприйняттого рішення між потерпілим і правопорушником через посередництво компе-

тентної особи – медіатора. На підставі цього рішення всім країнам ЄС належить поширювати посередництво в кримінальних справах і забезпечувати прийняття до розгляду будь-якої угоди між потерпілим і правопорушником, досягнутого в процесі посередництва [9, с. 38].

Рекомендація R (99) 19 «Посередництво у кримінальних справах», прийнята Комітетом Міністрів РЄ 15 вересня 1999 р., закликала держави-члени РЄ сприяти розвитку й проведенню програм посередництва між потерпілим і правопорушником як загальнодоступної послуги. Посередництво згідно з п. 4, 5 розд. II має бути доступним на будь-якій стадії відправлення правосуддя. Воно є незалежним, автономним у межах кримінальної юстиції [10, с. 17].

Запроваджений у КПК України інститут примирення обвинуваченого (підсудного) з потерпілим у справах публічного обвинувачення є певним кроком на шляху формування в державі практики відновного правосуддя. Однак механізм його реалізації потребує суттєвого вдосконалення, зокрема стосовно самого порядку примирення (нормативне визначення суб'єктів, уповноважених провадити цю процедуру, строків, які відводяться на розв'язання конфлікту, можливості зупинення провадження по кримінальних справах у зв'язку з примиренням, здійснення контролю й нагляду за цим процесом тощо). Якщо процесуальні аспекти примирення повинні регулюватися кримінально-процесуальним законодавством, то організаційні – окремим законом, у якому, як справедливо пропонується в правовій літературі, доцільно окреслити статус медіаторів, вимоги до них, гарантії їх діяльності, деталізувати їх права й обов'язки та ін. [17, с. 47]. При цьому законодавцеві бажано використати позитивний досвід держав, у яких успішно застосовуються різні форми примирливих технологій, оскільки явище конвергенції (зближення) процесуальних форм є праявним, а в низці випадків ще й дуже корисним.

Список літератури: 1. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 296 с. 2. Головка Л.В. Альтернативи уголовному переследованию в современном праве. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 544 с. 3. Головка Л.В. Принципы неотвратимости ответственности и публичности в современном российском уголовном праве и процессе // Гос-во и право. – 1999. – № 3. – С. 66-75. 4. Грошевой Ю.М. Освобождение от уголовной ответственности в стадии судебного разбирательства: Учеб. пособ. – Х.: Юрид.ін-т, 1979. – 117 с. 5. Кримінально-процесуальний кодекс України: Наук.-практ. коментар. За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2003. – 938 с. 6. Лобойко Л.М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України: Монографія. – Д.: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра лтд. – 2004. – 216 с. 7. Марочкін І.С., Овчаренко О.М. Проблеми доступності судової влади: соціально-правовий аналіз // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 1(77). – С. 32-36. 8. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Пост. Пленуму Верх. Суду України № 1 від 23.12.2005 р. // Вісн. Верх. Суду України. – 2006. – № 2 (66). – С. 13-16. 9. Про становище жертв злочинів у кримінальному судочинстві: Рамкове рішення Ради ЄС від 15.03.2001 р. // Вісн. Верх. Суду України. – 2005. – № 3 (55). – С. 38. 10. Посредничество в уголовных делах: Рекомендация R (99) 19 от 15.09.1999 р. // Рос. юстиция. – 2003. – № 9. – С. 17, 18. 11. Соловійова О.Є. Примирення сторін у кримінальному процесі України: Автореф. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харк. нац. ун-т внутр. справ – Х.: 2006. – 20 с. 12. Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. – М.: СПАРК, 1998. – 463 с. 13. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) // Вісн. Верх. Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 31-44. 14. Тертишник В.М. Компромисс в уголовном процессе Украины, России и США // Право и политика. – 2003. – № 8. – С. 65. 15. Трофименко В., Фомін С. Примирення як підстава закриття кримінальної справи // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 2. – С. 66-69. 16. Туманянц А.Р. Відновне правосуддя // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб./ Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 79. – С. 132-137. 17. Яковів С. Застосування норм про звільнення особи від кримінальної відповідальності // Вісн. прокуратури. – 2007. – № 8 (74). – С. 46-49.

Надійшла до редакції 22.10.2007 р.